

4. Nabytki

Zbiór jednorodnych fajek glinianych z jednej z latryn kwartału IX w Stargardzie

Źródłami archeologicznymi, które dość powszechnie występują na stanowiskach związanych z nowożytnym miastem, są fragmenty jednorodnych fajek glinianych. Biorąc pod uwagę fakt, że fajki były wykonywane z glinki kaolinowej, materiału nietrwałego, łatwo ulegającego zniszczeniu, to zapewne ich eksploatacja nie trwała długo. Ułatwia to w znacznym stopniu sprecyzowanie chronologii nie tylko samych fajek, ale również miejsc, w których one zalegały¹.

Podstawowym celem niniejszego artykułu jest zobrazowanie możliwości w postępowaniu badawczym odnośnie materiału ruchomego, nowożytnego, zalegającego w tzw. obiekcie zamkniętym. Zdarza się, że określenie chronologii studni, czy latryn jest utrudnione i niejednoznaczne, ponieważ od momentu ich powstania do ostatecznego zasypania mogło minąć kilkaset lat. Powstałe w średniowieczu obiekty mogą zawierać materiał nowożytny w trakcie ich odkrycia². Wiązało się to z częściowym czyszczeniem szamb³, w których pojawiały się coraz to młodsze pozostałości kultury materialnej. Jednak sam fakt zalegania w obiekcie nagromadzonego materiału jest czynnikiem ułatwiającym skonstatowanie jego periodyzacji oraz daje możliwość określenia, czasem z dużą precyzją, zakładu produkcyjnego.

W związku z tym ciekawie przedstawiają się wyniki badań nad jedną z kloak

¹ M. K. Kowalski, *O perspektywie „Dawnej Fajki Glinianej” słów kilka*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 1, 1988, s. 1-3; B. Walkiewicz, *Fajki gliniane z XVIII w. z badań archeologicznych Bramy Wielkiej w Poznaniu*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 3, 1995, s. 245; F. Teichner, *Tonpfeifenbäcker in Berlin und Brandenburg: Bodenfunde von der Westkurtine der Spandauer Zitadelle*, „Etnographisch-Archäologischer Zeitschrift”, Bd. 39, 1998, s. 353; A. Bilińska, *Nowożytny fajki z badań na Starym Mieście we Wrocławiu*, „Wratislavia Antiqua”, t. 6, 2004, s. 284; K. Wachowski, *Wrocław na przełomie średniowiecza i nowożytności*, „Wratislavia Antiqua”, t. 6, 2004, s. 383.

² G. i T. Nawrołscy, *Badania Starego Miasta w Elblągu w latach 1983-1984*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XXXIV, nr 4, 1986, s. 640; G. Nawrołska, *Remarks on infrastructure of the Old Town of Elbląg*, „Bereich Archäologie der Hansestadt Lübeck. Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum IV: Die Infrastruktur”, 2004, s. 318; Z. Polak, *Średniowieczne i nowożytne urządzenia sanitarne odsłonięte w trakcie badań archeologicznych prowadzonych przy ulicy Powroźnicznej w Gdańsku w latach 2002-2004*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 3-4, 2005, s. 298; M. Majewski, K. Kwiatkowski, *Sprawozdanie wstępne z archeologicznych badań ratunkowych przeprowadzonych na terenie przeznaczonym pod inwestycję „Budowa obiektu mieszkalno-usługowego w Stargardzie”, w kwartale ograniczonym ulicami: Bolesława Chrobrego, Kazimierza Wielkiego, Grodzkiej i (Władysława Łokietka) w Stargardzie, obr. 11, działki nr 61/1, 120/1, 121/1, 122/1, 122/2 i 211/1.*, Stargard 2009, s. 276 (maszynopis w archiwum Zachodniopomorskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Szczecinie oraz w Dziale Archeologicznym Muzeum w Stargardzie).

³ J. Piekalski, *Stan czystości średniowiecznych miast Europy Środkowej. Zarys problemu z punktu widzenia archeologa*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 3-4, 2005, s. 276; M. Marcinkowski, „Miejsca sekretne” w Elblągu od XIII do XIX wieku w świetle wykopalisk, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 3-4, 2005, s. 315.

kwartału IX⁴ na stargardzkim Starym Mieście⁵. Kwartał ten, znajdujący się praktycznie w centrum staromiejskiego układu urbanistycznego, został podzielony na 37 działek⁶ różnej wielkości, co wiązało się z cenzusem ekonomicznym poszczególnych parcel. Zauważalny jest fakt, iż posesje przy dawnej Große Mühlenstraße są większe. Miało to zapewne związek ze statusem samej ulicy, która prowadziła do młyna miejskiego. Ulica ta łączyła także średniowieczny trakt handlowy z ważnymi rynkami, takimi jak Rynek Drzewny, Solny, Rybny, Mięsny oraz oczywiście Rynek Główny⁷.

Podczas prac archeologicznych przy dzisiejszej ulicy Kazimierza Wielkiego (dawnej Große Mühlenstraße), w centrum⁸ dawnej posesji 32⁹ odkryto latrynę nowożytną¹⁰. Jej eksploracja dała duże możliwości interpretacyjne, związane z określeniem cech typologiczno-technicznych fragmentów fajek oraz miejsca ich wyprodukowania. Ponadto, mając do dyspozycji źródła historyczne w postaci spisu właścicieli poszczególnych posesji w konkretnych latach, można było pokusić się o próbę odpowiedzi na pytanie, do kogo konkretnie trafił produkt i skąd został importowany.

Omawiany niżej zbiór 54 fragmentów glinianych fajek jednorodnych¹¹ z obiektu o funkcji sanitarnej, stanowi nieliczny przykład egzemplarzy, których częściowa rekonstrukcja, a tym samym typologia, pozwoliła na zawężenie ich datowania oraz pomogła ustalić *terminus ante quem* samego obiektu na II połowę XVIII wieku.

Unikalnym egzemplarzem jest kompletna fajka (tj. zakończona ustnikiem) z manufaktury w Goudzie, o długości blisko 50 cm, zrekonstruowana z 7 fragmentów (ilustr. 3a)¹². Posiada wydłużoną, lejkowatą główkę, stożkową ostrogę oraz sygnaturę *monogram PS*, umieszczoną na przedniej stronie główki. Na fragmencie cybucha umieszczono ornament geometryczny w postaci 3 pasm dookólnych kółek,

⁴ Kwartał nr IX, wg planu katastralnego miasta z 1724 roku sporządzonego przez M. F. Schwadtkena. Stanowisko archeologiczne: Stargard 11a (AZP: 32-10/167), miasto lokacyjne wpisane do rejestru zabytków pod nr 40, decyzją KL.-V-0/19/55 z dnia 22 kwietnia 1955 r.

⁵ Badania prowadzone były w latach 2007-2008 pod kierownictwem dra Marcina Majewskiego. Prace wykopaliskowe objęły w przybliżeniu teren 11 000 m², zamknięty ulicami: Bolesława Chrobrego (dawna Johannisstraße), Kazimierza Wielkiego (dawna Große Mühlenstraße), Grodzką (dawna Radestraße) oraz przedłużeniem ulicy Władysława Łokietka (dawna Holzmarktstraße).

⁶ Według katastru z 1724 roku.

⁷ M. Majewski, *Kamienica mieszcańska w Stargardzie XV-XVIII wieku. Przyczynek do jej architektury i wystroju*, „Stargardia” Rocznik Muzeum w Stargardzie poświęcony przeszłości i kulturze Pomorza, t. III, 2003, s. 148-149.

⁸ Usytuowanie latryny w środkowej części działki jest nietypowe, ponieważ tego rodzaju urządzenia sanitarne umieszczano zazwyczaj w tylnych częściach parcel, chyba że przyjmujemy, iż działka została podzielona np. drewnianym parkanem (bez umieszczania podziału na katastrze), po którym ślady się nie zachowały, por. R. Krzywdziński, *Ścieki i latryny średniowiecznego oraz nowożytnego Gdańska w świetle źródeł archeologicznych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. LIII, nr 3-4, 2005, s. 287; M. Marcinkowski, op. cit., s. 314.

⁹ Numer parceli nie posiada kontynuacji w obecnym układzie urbanistycznym, por. M. Majewski, K. Kwiatkowski, op. cit., s. 3.

¹⁰ Latryna z cegieł formatowych, łączonych zaprawą, tynkowana wewnątrz zaprawą wapienno-piaskową. Średnica do 170 cm, miąższość do 182 cm (obiekt nr 1 GM 32, nr inw. 39/GM/Kw/M). Oprócz fragmentów fajek, kloaka zawierała liczne fragmenty ceramiki, głównie fajansu, kafla fryderycjańskich, szkła butelkowego z XVIII wieku, kości zwierzęce oraz nieliczne pozostałości ekskrementów, por. M. Majewski, K. Kwiatkowski, op. cit., s. 95.

¹¹ Z badanego kwartału uzyskano łączną liczbę 1685 fragmentów jednorodnych fajek glinianych z 27 obiektów o zróżnicowanej funkcji, por. K. Kwiatkowski, *Jednorodne fajki gliniane z badań kwartału staromiejskiego w Stargardzie. Opracowanie materiału*, Stargard 2009, s. 925 (maszynopis w Dziale Archeologicznym Muzeum w Stargardzie).

¹² Egzemplarz ten jest jedynym dotychczas, kompletnym przykładem tego typu fajki pozyskanym w trakcie badań w Stargardzie.

rozdzielonych ząbkowanymi paskami. Fajka reprezentuje typ e¹³ oraz 2 bazowy¹⁴. D. H. Duco datuje tę sygnaturę na lata 1720-1723, uwzględniając przy tym jedyne go producenta Jana Pietersza¹⁵. Egzemplarzem o tej samej sygnaturze jest fajka przedstawiona na ilustracji 4c. Zrekonstruowana została z 3 części do długości 31,7 cm. Na części cybucha widnieje taki sam ornament geometryczny, co w przypadku poprzedniej fajki. Kolejny przykład także posiada *monogram PS* (ilustr. 4f). Zrekonstruowany został z 5 fragmentów do długości 25,6 cm. Wyjątkiem jest rodzaj ornamentu na cybuchu, ponieważ zastosowano motyw skręcenia, zamknięty dookólnymi pasmami dużych kółek. Następne dwa egzemplarze fajek również ozdobione są taką samą sygnaturą, co wyżej opisane. Pierwszy z nich (ilustr. 5a) złożony został z 2 fragmentów do długości 16,6 cm. Cybuch na pewnym odcinku ozdobiono ornamentem geometrycznym, takim samym jak w przypadku całej fajki. Drugi zrekonstruowano z 3 części do długości 18 cm (ilustr. 5b). Cybuch częściowo zdobi motyw skręcenia z dwoma dookólnymi pasmami dużych kółek na krawędziach. Kolejnymi egzemplarzami są dwa przykłady fajek z sygnaturami *król Dawid*. Na pierwszym z nich (ilustr. 3b) ukazano Dawida trzymającego w prawej ręce miecz, w lewej głowę Goliata. Fragment cybucha ozdobiono na pewnej długości ornamentem geometrycznym w postaci dookólnego pasma dużych ząbków i drobno ząbkowanych pasków. Egzemplarz ten zrekonstruowano z 3 części do długości 32 cm. Natomiast w przypadku drugiego egzemplarza (ilustr. 3c), Dawid trzyma miecz w lewej ręce, głowę w prawej. Dodatkowo zachowało się częściowo widoczne perełkowanie na obrzeżu sygnatury. Cybuch zdobiony jest częściowo ornamentem geometrycznym, złożonym z 2 dookólnych pasm dużych kółek, które rozdzielają paski drobnych ząbków. Fajka po rekonstrukcji z 3 fragmentów dochodzi do długości 29,5 cm. D. H. Duco datuje początkowo tę sygnaturę na lata 1675-1940¹⁶, a następnie zmienia cezurę czasową na lata 1661-1919¹⁷. Biorąc pod uwagę fakt, iż ostrogi tych fajek są stożkowe, nie posiadające herbu Goudy, to nie mogły być wyprodukowane później niż w 1739 roku¹⁸. Inną sygnaturą, zastosowaną

¹³ D. H. Duco, *Merken van Goudse pijpenmakers 1660-1940*, Lochem, 1982, s. 111.

¹⁴ Idem, *De Nederlandse kleijpijp. Handboek voor dateren en determineren*, Leiden, 1987, s. 27.

¹⁵ Idem, *Merken en merkenrecht van de pijpenmakers in Gouda*, Amsterdam, 2003, s. 166.

¹⁶ Idem, *Merken van Goudse...*, op. cit., s. 55.

¹⁷ Idem, *Merken en merkenrecht...*, op. cit., s. 136.

¹⁸ W roku 1739 cech fajkarzy w Goudzie otrzymał przywilej stosowania drugiego, oprócz sygnatury, znaku jakościowego, w postaci herbu miasta Goudy, umieszczanego na lewym boku ostrogi. Data ta jest pomocna w określeniu chronologii, zwłaszcza tych fajek, których sygnatury mają rozległą cezurę czasową. Zob. G. C. Helbers, D. A. Goedewagen, *Goudsche pijpen*, Amsterdam 1942, s. 19; D. H. Duco, *Merken van Goudse...*, op. cit., s. 20; O. Kristiansen, *Hvad gravkoen ikke fik. En arkeologisk-historisk undersøgelse af et kridtpibefund i Slagelse*, „Sorø Amts Museum – dets rårder og spirer”, 1986, s. 66; D. Mikłaszewicz, *Zarys dziejów fajki. Część 1*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 1, 1988, s. 5-10; D. Mikłaszewicz, *Znaleziska fajek glinianych w Toruniu*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 2, 1988, s. 35-39; R. Buchholz, *Tonpfeifen des 17.-19. Jahrhunderts als Bodenfunde aus dem Wismarer Stadtkern*, „Wismarer Studien zur Archäologie und Geschichte”, Bd. 2, 1992, s. 73-84; D. Mikłaszewicz, *Fajki z wraków zalegających na dnie Zatoki Gdańskiej*, „Pomorania Antiqua”, t. XV, 1993, s. 282; B. Thier, *Die spätmittelalterliche und neuzeitliche Keramik des Elbe-Weser-Mündungsgebietes. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Keramik*, „Probleme der Kunstenforschung im südlichen Nordseegebiet”, Bd. 20, 1993, s. 302; B. Walkiewicz, *Fajka z Bierzwinka, woj. gorzowskie*, „Zeszyty Bierzwickie”, nr 1, 1994, s. 55; E. Zimmermann, *Fajki gliniane*, Gdańsk 1994, s. 4; B. Walkiewicz, R. Kamiński, *Fajki gliniane z badań archeologicznych ratusza w Kołobrzegu*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XLII, 1996, s. 391; K. Meyza, *Fajki gliniane z XVII w. i z pierwszej połowy XVIII w. Z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i Starego Miasta w Warszawie*, „Almanach Muzealny”, t. I, 1997, s. 32; T. Witkowska, *Fajki z badań archeologicznych na Placu Dominikańskim we Wrocławiu*, „Silesia Antiqua”, t. 39, 1998, s. 283-336; J. Woźny, *Osiemnastowieczne fajki gliniane z Bydgoszczy. Możliwości i ograniczenia interpretacji*

do oznaczenia fajek z latryny jest *wąż*. Użyto jej na fajce ukazanej na ilustracji 3d. Egzemplarz zrekonstruowano z 6 części do długości 30,8 cm. Pewną długość cybucha ozdobiono ornamentem geometrycznym w postaci 3 dookólnych pasm dużych kółek, rozdzielonych paskami drobnymi ząbków. W przypadku tej sygnatury, tak jak poprzedniej, cezura czasowa jest dość rozległa. D. H. Duco określa jej chronologię na lata 1733-1808¹⁹, następnie obniża dolną granicę do roku 1667²⁰. Wyprodukowanie tej fajki należy wiązać z I połową XVIII wieku, do roku 1739. Być może tę samą sygnaturę zastosowano na innej fajce (ilustr. 4e), wyklejonej z 5 fragmentów do długości 26,8 cm. Na pewnej długości cybucha widnieje ornament geometryczny analogiczny do ukazanego na ilustracji 3d. W przypadku tej fajki sygnatura jest niezbyt dobrze odcisnięta. Możliwe, że jest to *wąż* zwrócony w lewo. Jednak z drugiej strony znak ten jest podobny do opisywanego wyżej *monogramu PS*. Egzemplarzem o trudnej do sprecyzowania sygnaturze jest fajka (ilustr. 4d) zrekonstruowana z 7 fragmentów do długości 25,3 cm. Sygnowanie jest niewyraźne i prawdopodobnie niekompletne. Pewną długość cybucha zdobi ornament geometryczny, złożony z dwóch dookólnych pasm dużych trójkątów, rozdzielonych paskami drobnymi ząbków. Przedstawione powyżej przykłady reprezentują typ e²¹ oraz 2 bazowy²². Wszystkie egzemplarze posiadają lejkowatą główkę zaopatrzoną w stożkową ostrogę, sygnaturę na przedniej stronie główki i ornament radełkowy wokół otworu napychowego. Ich cybuchy zdobione są ornamentem geometrycznym, nieznacznie zróżnicowanym lub motywem skręcenia. Wyprodukowane zostały w niderlandzkiej Goudzie w I połowie XVIII wieku (do roku 1739). Uściślenie chronologii jest możliwe w przypadku fajek sygnowanych *monogramem PS*, na lata 20. XVIII stulecia. Egzemplarzem nie posiadającym sygnatury jest fragment fajki (ilustr. 5c) składający się z częściowo zachowanej główki (prawdopodobnie kształtu lejkowatego) oraz z cybucha zdobionego po części ornamentem geometrycznym w postaci dookólnego pasma dużych kółek i drobno ząbkowanych linii. Na cybuchu zastosowano typowy motyw zdobniczy charakterystyczny dla Niderlandów XVIII wieku. Możliwe, iż chronologia tego przykładu jest podobna do innych fajek holenderskich pozyskanych z latryny. Ostatnimi okazami związanymi z terenem Republiki Zjednoczonych Prowincji są fragmenty cybuchów. Dwa z nich zdobione są na pewnej długości ornamentem geometrycznym. Jeden (ilustr. 4a) zdobią dwa dookólne pasma dużych trójkątów, które rozdzielają paski drobnymi ząbków. Cybuch ten zrekonstruowano z 4 części do długości 20,6 cm. Drugi (ilustr. 4b) wyklejony z 2 fragmentów do długości 12,5 cm, zdobi częściowo zachowany

źródła, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. XLVII, nr 3-4, 1999, s. 448; R. Articus, *Tonpfeifenfunde vom Rande der Großstadt-Grabung in der Schlossstraße in Hamburg-Harburg*, „Knasterkopf”, Bd. 13, 2000, s. 43; B. Walkiewicz, *Jednorodne fajki gliniane z badań archeologicznych na terenie podzamcza w Szczecinie*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XLVI, 2000, s. 287-305; M. Kügler, R. Kluttig-Altman, *Tonpfeifen – Archäologisches Fundgut und Träger Kulturhistorischer Informationen*, „Starigard”, Bd. 2, 2002, s. 45; D. H. Duco, *Merken van Goudse...*, op. cit., s. 32; G. Sobietzky, *Oberflächenfunde von der Stralsunder Flur 2*, „Archäologische Berichte aus Mecklenburg-Vorpommern”, Beiheft 7, 2003, s. 37; T. Weitzel, *Tonpfeifen aus dem Depot des Ostfriesischen Landesmuseum in Emden*, „Knasterkopf”, Bd. 18, 2005, s. 129; R. Krzywdziński, *Najstarsze fajki gdańskie*, „Pomerania”, nr 10, 2007, s. 9.

¹⁹ D. H. Duco, *Merken van Goudse...*, op. cit., s. 52.

²⁰ Idem, *Merken en merkenrecht...*, op. cit., s. 131.

²¹ Idem, *Merken van Goudse...*, op. cit., s. 111.

²² Idem, *De Nederlandse kleijpijp...*, op. cit., s. 27.

ornament geometryczny w postaci dookólnego pasma dużych trójkątów i drobno ząbkowanych pasków. Natomiast trzeci fragment cybucha (ilustr. 5e) o długości 4,8 cm posiada dwupasmową inskrypcję: TEUNIS : CRANSOM. Między napisami zastosowano ornament geometryczny złożony z dookólnych drobno ząbkowanych pasków. Nad pierwszym członem inskrypcji znajduje się dookólne pasmo drobnych ząbków, otwartych do tekstu. Omawiany przykład należy także wiązać z holenderską manufakturą, jednak sprecyzowanie dokładnego ośrodka produkcyjnego jest utrudnione. D. H. Duco podaje producentów, którzy posiadają imię Teunis, jednak żaden z nich nie dysponuje omawianym nazwiskiem, czy też zbliżonym do niego²³.

Indywidualnym w zbiorze, pod względem chronologii, jak i miejsca produkcji, jest egzemplarz wyprodukowany w pruskiej manufakturze w Rościnie (ilustr. 5d). Posiada on beczułkowatą główkę z dołączonym do niej fragmentem nieornamentowanego cybucha. Na cylindrycznej ostrodze, na jej lewej stronie umieszczono imitację herbu Goudy²⁴. Na pięcie znajduje się sygnatura literowa T. Wokół otworu napychowego zastosowano ornament radełkowy. Egzemplarz zrekonstruowany jest do długości 15,6 cm. Fajka odpowiada typowi I²⁵ i datować ją można na II połowę XVIII wieku²⁶.

Badając materiał, jak i jego kontekst występowania, można dołożyć starań i pokusić się o próbę określenia odbiorcy towaru. Należy tu wziąć pod uwagę dwóch przedstawicieli stargardzkiej społeczności. Z danych historycznych wiemy, iż właścicielami posesji na parceli 32 przy Große Mühlenstraße byli w latach 1720, 1723, 1740 Otto Theodor Dieckhoff (sekretarz, senator), a w latach 1760, 1770, 1780 Friedrich Johann Scheibler (doktor)²⁷. Byli oni reprezentantami wyższej warstwy społecznej, co bez wątpienia umożliwilo im zakup glinianych fajek, które były swego czasu towarem kosztownym. Z osobą Dieckhoffa można wiązać fajki niderlandzkie,

²³ Idem, *Merken en merkenrecht...*, op. cit., s. 209-228.

²⁴ Zabiegiem często stosowanym w produkcji głównie fajek pruskich, była świadoma imitacja sygnatur i tarczy miasta Goudy. Domniemywać można, iż to świadome fałszerstwo wiązało się z podniesieniem marki lokalnych wyrobów, których klasa wykonania odbiegała znacznie od renomowanych towarów niderlandzkich. Także jakość naśladowanych znaków firmowych rzadko kiedy równała się z holenderskimi importami. Zamiast gwiazdek w herbie, często pojawiają się kółka, lub inne niewyraźne kształty. Zob. D. Mikłaszewicz, *Znaleziska fajek glinianych w Toruniu*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 2, 1988, s. 37; E. Zimmermann, *Zborowskie-polska Gouda*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 2, 1988, s. 58; K. M. Kowalski, *Fajki typu holenderskiego odkryte w Gdańsku. Problem identyfikacji*, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 3-4, 1988, s. 64; E. Zimmermann, „*Fabrique in Rostin*”, „Dawna Fajka Gliniana”, nr 3-4, 1988, s. 92; T. Witkowska, *Manufaktura fajek glinianych z Rościna, gmina Myślibórz*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. XXX/VI, 1989/90, s. 294.; R. Buchholz, op. cit., s. 75; D. Mikłaszewicz, *Fajki z wraków...*, op. cit., s. 283; B. Thier, op. cit., s. 306; B. Walkiewicz, *Fajki gliniane z XVIII w. Z badań archeologicznych Bramy Wielkiej...*, op. cit., s. 248; T. Witkowska, *Fajki gliniane i porcelanowe z badań w Bierzwniku*, „Zeszyty Bierzwnickie”, nr 2, 1997, s. 128; J. Woźny, op. cit., s. 448; B. Walkiewicz, *Jednordne fajki gliniane...*, op. cit., s. 294; A. Bilińska, op. cit., s. 290; R. Kluttig-Altman, *Hirddurch ziet Man den rauch ins Maull. Tonpfeifen aus Leipziger Stadtkerngrabungen 1992-2000 im Kontext ihrer typologischen und kulturhistorischen Entwicklung*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege”, Bd. 44, 2002, s. 249.

²⁵ T. Witkowska, *Manufaktura fajek...*, op. cit., s. 289.

²⁶ Manufaktura działała w latach od około 1753 do około 1804 roku, do śmierci Isaaka Salingre, ostatniego właściciela, por. T. Schmidt, *Geschichte des Handels und der Schifffahrt Stettins von 1786-1864*, „Baltische Studien”, (A. F.), Bd. 20, H. 1, 1864, s. 239; T. Witkowska, *Manufaktura fajek...*, op. cit., s. 283-285; M. Kügler, *Die Arbeiter der Tonpfeifenmanufaktur in Rostin. Möglichkeiten einer Analyse*, „Knasterkopf”, Bd. 18, 2005, s. 450; T. Witkowska, *Der Handel mit Rostiner Tonpfeifen Aufgrund Archäologischer Funde*, „Knasterkopf”, Bd. 18, 2005, s. 39-42.

²⁷ M. Majewski, *Stargard Stare Miasto. Kwartał Bolesława Chrobrego – Kazimierza Wielkiego – Władysława Łokietka – Grodzka. Studium historyczne*, Stargard 2007, s. 116 (maszynopis w Dziale Dokumentacji Zabytków oraz w Dziale Archeologicznym Muzeum w Stargardzie).

natomiast z osobą Scheiblera fragment rościńskiej fajki, wyprodukowanej w II połowie XVIII wieku, czyli w czasie, kiedy zaprzestano użytkowania latryny i ją zasypano. Koniec użytkowania kloaki w wyżej wymienionym czasie poświadczają również wyroby fajansowe pochodzące z manufaktury we Frankfurcie nad Odrą, z sygnaturą FH, którą posługiwał się Johann Carl Heinrich w latach od 1763 do około 1783²⁸.

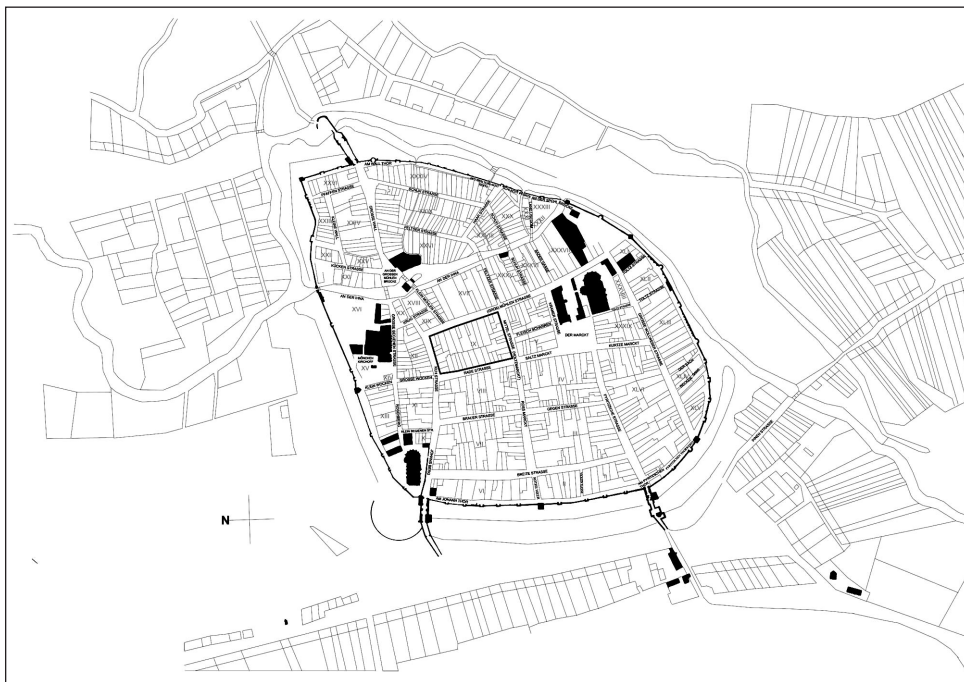
Analiza zdeponowanych w latrynie fragmentów glinianych fajek jednorodnych, stanowi cenny przykład *modus procedendi* w interpretacji nowożytnych źródeł archeologicznych. Faktem jest, że określenie chronologii zamkniętego obiektu, zawierającego konkretny materiał, jest trafniejsze poprzez zachowanie kontekstu archeologicznego, a w tym przypadku także historycznego. Sprecyzowanie typologii związanej z kształtem fajek, ich cechami metrycznymi oraz z rodzajem sygnatur, czy inskrypcji na nich umieszczanych, dało możliwość wytypowania konkretnego ośrodka produkcyjnego, czy też nawet dokładnego producenta działającego w wiadomym czasie²⁹.

W świetle powyższych ustaleń należy sądzić, iż studia nad obiektami zamkniętymi, eksplorowanymi w trakcie prac archeologicznych, są nieocenioną pomocą do zrozumienia procesów mających miejsce na danym obszarze. Kontekst pozyskanego z nich materiału ruchomego pozwala określić jego proveniencję, zawęzić cezurę czasową, a niekiedy także, daje możliwość ustalenia jego ewentualnego odbiorcy.

Karol Kwiatkowski

²⁸ K. Strauss, *Carl Heinrich und die Erzeugnisse der Fayencefabrik zu Frankfurt an der Oder*, "Keramos", H. 32, 1966, s. 28-34; H. Mauter, *Fayences aus Frankfurt an der Oder*, "Keramos", H. 187, 2005, s. 65-92.

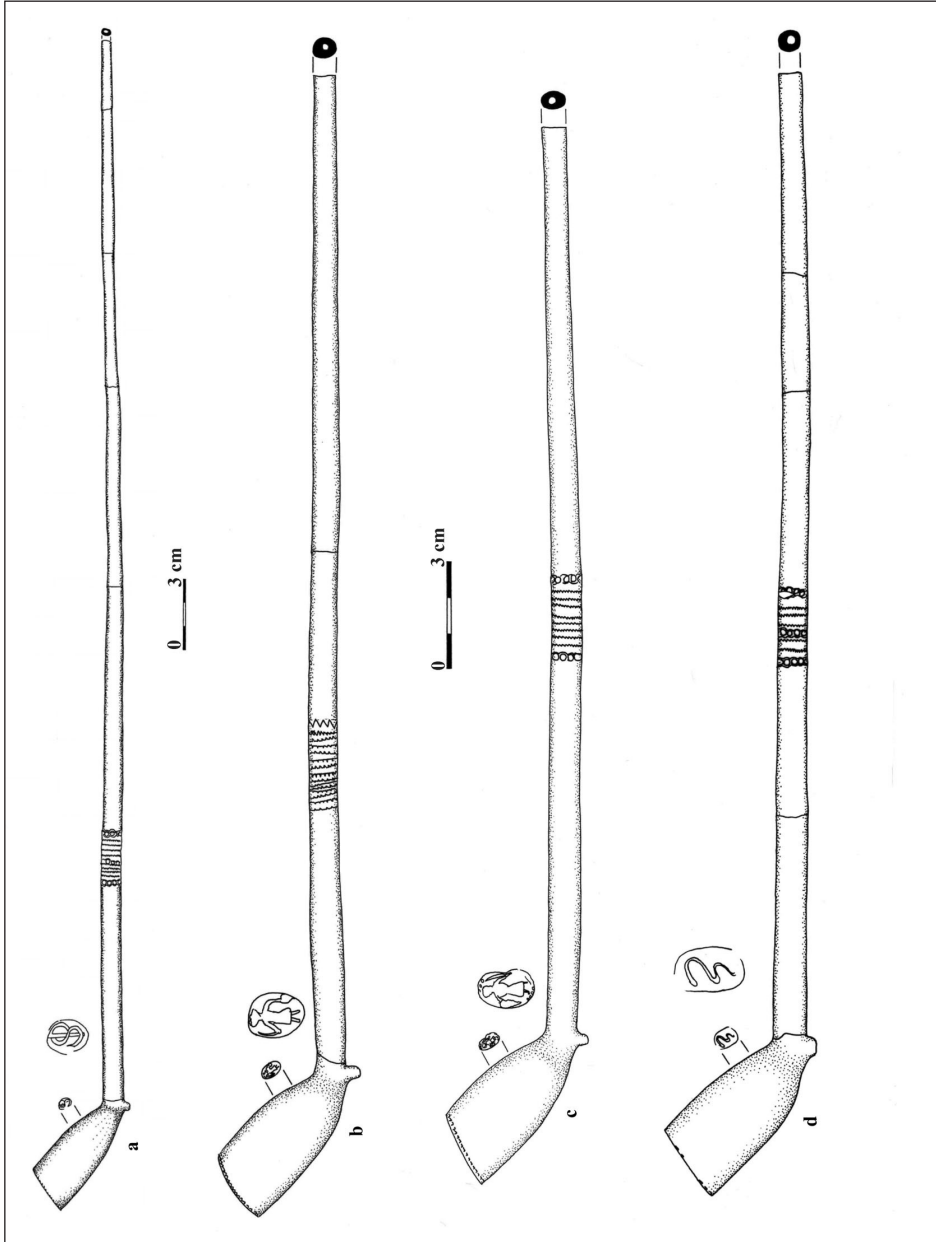
²⁹ K. Kwiatkowski, op. cit., s. 929.

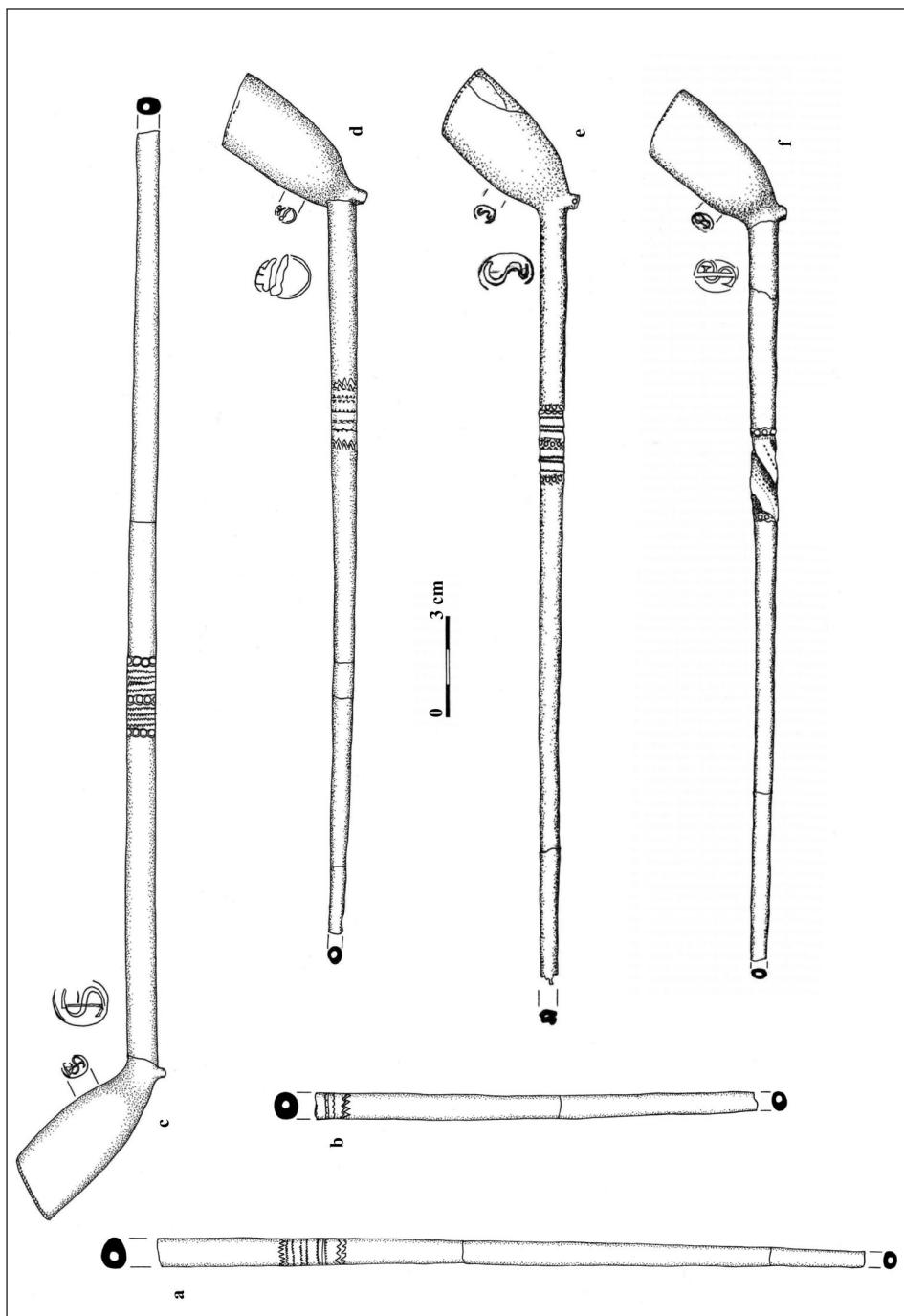
Ilustr. 1. Stargard. Stare Miasto z zaznaczonym terenem badań. Na podstawie przerysu planu katastralnego miasta wykonanego przez M. F. Schwadtkena z 1724 roku.

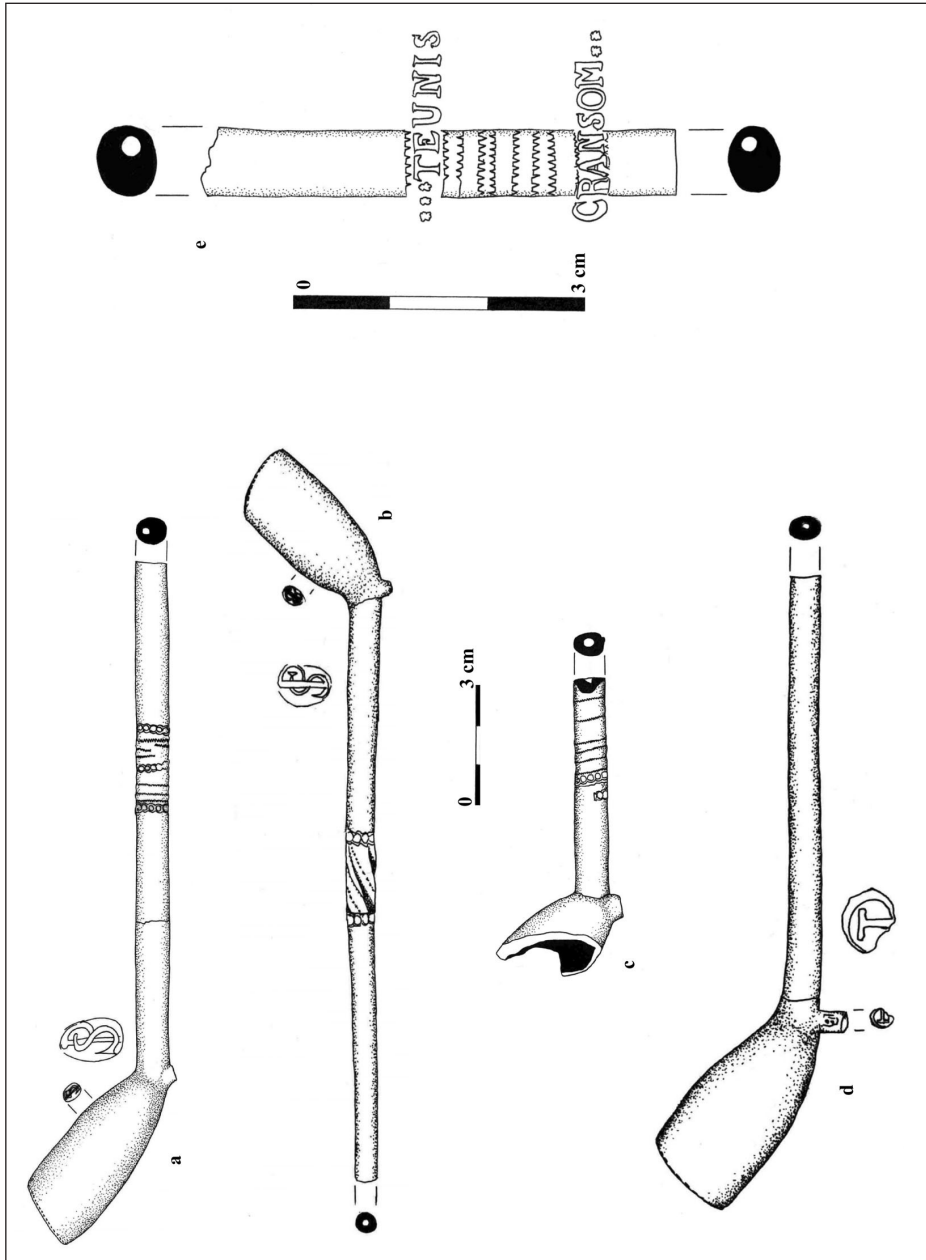
Ilustr. 2. Stargard. Kwartał nr IX według katastru M. F. Schwadtkena z zaznaczonym miejscem pozyskania fajek. Rys. K. Kwiatkowski

Ilustr. 3. Stargard. Fragmenty fajek niderlandzkich z I połowy XVIII wieku. Rys. K. Kwiatkowski

Ilustr. 4. Stargard. Fragmenty fajek niderlandzkich z I połowy XVIII wieku. Rys. K. Kwiatkowski

Ilustr. 5. Stargard. Fragmenty fajek niderlandzkich z I połowy XVIII wieku oraz jeden egzemplarz pruski z II połowy XVIII stulecia. Rys. K. Kwiatkowski